

Endüstrisi Kurumu'na ait mama işletmesidir. Dokuma, şeker, tuğla, süt ürünleri ve askerî ağır bakım fabrikaları şehirde, et ürünleri ve asbest boru fabrikaları ise şehrin 14 km. batısındadır. Şehirde bir devlet ve bir Sosyal Sigortalar Kurumu hastahanesi, ayrıca özel sektör ve orduya ait iki hastahane vardır. Şehir merkezinde bir ilâhiyat yüksek okulu, hukuk fakültesi, eğitim fakültesi, meslek yüksek okulu, bir imam-hatip lisesi, iki endüstri meslek lisesi, bir sağlık koleji, bir kız meslek lisesi, üç lise ve beş orta okul bulunmaktadır. Şehrin nüfusu 1927'de 16.104 iken 1985'te 82.616, 1990'da 91.772 oldu.

Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk yıllarda Erzincan, Bayburt ile birlikte 23 Ekim 1514'te Bıyıklı Mehmed Bey'e (Paşa) beylerbeyilik olarak verilmişti. Kanûnî Sultan Süleyman dönemi başlarında bu beylerbeyilik kaldırılmış ve Erzincan Kemah sancağı içerisinde olmak üzere yeni kurulan Rûm-ı Hâdis beylerbeyiliğine dahil edilmiştir. Bu düzenleme sırasında Erzincan, Kuzey Erzincan ve Güney Erzincan şeklinde iki nahiyeye ayrılmıştır. Kemah sancağı içinde bir kaza durumundaki Erzincan, 1534 İrâkeyn Seferi sırasında Erzurum beylerbeyliğinin kurulması üzerine Kemah ile birlikte buraya bağlanmış, 1566'da Kemah'tan ayrılarak müstakil kaza olmuştur. Uzun süre Erzurum'a bağlı bir kaza olarak kalan Erzincan'da XVI. yüzyıl başlarında 933 hâne, 168 mücerred müslüman, 2191 hâne, 645 mücerred hristiyan nüfus varken bu sayılar XVI. yüzyıl sonlarında 1486 hâne, 382 mücerred müslüman, 7921 nefer (evli ve bekâr karışık erkek nüfus) hristiyan nüfusa yükselmiştir. Erzincan kazası XIX. yüzyılda Erzurum'a bağlı bir sancak durumundaydı. Yüzyılın sonlarında buraya Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt ve İspir kazaları bağlanmıştı. Sancağın toplam nüfusu 210.858 olup bunun 171.472'si müslümandı (Cuinet, I, 210-216). Daha sonra müstakil mutasarrıflık haline getirilen Erzincan 1923'te vilâyet olmuştur.

Deprem kuşağında yer alan Erzincan'da tarih içerisinde muhtelif hareketlenmeler görülmüş ve şehir bundan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bunlar arasında 1047, 1418, 1457, 1478, 1583, 1666, 1784, 1888 ve 1930 depremleri zikredilebilir. Çevrede yaklaşık 33.000 şehirde de 9189 kişinin ölümüne sebep olan 1939 depremi dünyanın büyük depremleri arasında sayılmaktadır. Son olarak 13 Mart 1992 tarihinde meydana gelen 6,3 şiddetinde

deki depremden de şehir büyük zarar görmüş, yüzlerce ev ve iş yeri yıkılmış, bin civarında can kaybı olmuş, halkın çoğu şehirden göç etmiş ve kayıpların telafisi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden özel bir kanun çıkarılmıştır.

Erzincan şehrinin merkez olduğu Erzincan ili Sivas, Giresun, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Bingöl, Tunceli, Elazığ ve Malatya illeriyle çevrilmiştir. Merkez ilçeden başka Çayırılı, Ilıc, Kemah, Kemaliye, Otlukbeli, Refahiye, Tercan ve Üzümlü ilçelerinden meydana gelmektedir. Yüzölçümü 11.903 km² olan ilin 1990 sayımına göre nüfusu 299.251, nüfus yoğunluğu 25 idi. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 1993 yılı istatistiklerine göre il ve ilçe merkezlerinde 107, bucak ve köylerde 384 olmak üzere Erzincan'da toplam 491 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı ise elli dördtür.

BİBLİYOGRAFYA :

- BA, TD, nr. 60, s. 1-64; nr. 199, s. 25-46; nr. 387, s. 802-814; nr. 540, s. 337-417; TK, TD, nr. 46, vr. 4^a-114^b; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 150; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd* (nşr. F. Wustenfeld), Leiden 1848, s. 332; Reşidüddin, *Câmi' u't-tevârih* (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960, II, cilt, 5. cüz, s. 38-39; Marco Polo, *Travels of Marco Polo* (nşr. Yule), London 1929, I, 46-47; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (nşr. M. Reinaud-de Slane), Paris 1840, s. 392-393; Müstevfî, *Nüzhethü'l-kulûb* (Siyâkî), s. 110; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, s. 24-25; İbn Battûta, *Seyahat-nâme*, I, 328; Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1939, I, 89-90; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, bk. İndeks; Celâlzâde, *Selîmnâme* (nşr. Ahmet Uğurlu — Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 273-274, 370-372, 406; Hoca Sâdeddin, *Tâcüt-tevârih*, II, 284; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 424; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 379-383; Cuinet, I, 210-216; Ali Kemâlî [Aksüt], *Erzincan*, İstanbul 1932; Mükrimin Halil Yınanc, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 53-54; E. Honigsmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 192-193, 195, 198, 202, 204; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar* (Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti), Ankara 1970, s. 40-161; a.e. (*Mutahharten ve Erzincan Emirligi*), Ankara 1982, tür.yer.; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 71-74; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 542; Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, Erzincan 1985-87, I-II; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990; a.mlf., "XVI. Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530)", TD, sy. 28-29 (1975), s. 71-82; Kevork Pamukciyan, "İnciciyan'a Göre Erzincan", TT, XIX/114 (1993), s. 43-47; Besim Darkot, "Erzincan", İA, IV, 338-340; R. Hartmann — [Fr. Taeschner], "Erzindjan", EI² (İng.), II, 711-712; C. E. Bosworth, "Arzen-jân", EI², II, 690-691.

İSMET MİROĞLU

ERZURUM

Doğu Anadolu'da şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Erzurum ovasının güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken dağının temas sahasında kurulmuş olan Erzurum şehri meyilli bir alan üzerinde bulunur. Şehrin güneyindeki Yenişehir semti ve civarında yükseklik 2000 metreye ulaştığı halde orta kesimlerinde 1900-1950 metreye, istasyondan (1837 m.) daha kuzeydeki mezbaha çevresinde ise 1800 metreye düşmektedir.

Şehrin bilinen ilk adı, Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) izâfe edilen Theodosiopolis'tir. Ermeniler ise burayı Karin veya Karnoi-Kalak adıyla anmışlardır. Bu ad Bizanslılar tarafından Yunancalaştırılarak Karentis şeklini almıştır. Belâzûrî, bölgeye hâkim olan kişinin ölümü üzerine yerine geçen Kali adlı karısı tarafından kurulduğu için Kalikale (Kali'nin ihsanı) adı verilen şehre Araplar'ın Kālîkalâ (قاليقلا) dediklerini söyler (*Fütüh*, s. 282). Buraya mensup olanlar da Kālî nisbesini kullanmışlardır. Bunlar arasında Kadı Ebû'l-Asba' el-Kālî ve dilci Ebû Ali el-Kālî zikredilebilir. Türkler, eski çağlardan beri meskûn olan ovadaki Erzen'i fethettikten sonra (1048-1049) buradaki halkın bir kısmının sığındığı Theodosiopolis için Erzen adını kullanmışlardır. Ancak Sirt taraflarındaki diğer Erzen'den ayırmak ve bunun Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için sonuna Rum kelimesini eklemişlerdir. Nitekim burada basılan Selçuklu paralarında şehrin adı Erzenü'r-Rûm (ارزن الروم), Erzen-i Rûm (ارزن روم) ve Erz-i Rûm (ارز روم) şeklinde yazılmıştır. Daha sonra bu ad Arz-ı Rûm (ارض روم — أرضروم) olmuş, nihayet bugünkü Erzurum şeklini almıştır. Eski Erzen ise fetih sırasında tahrip edildiği için Karaerzen, Karaazd adlarıyla anılmış olup günümüzde buraya Karaz denmektedir.

Tarih. Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı muhtemelen 415-422 yıllarında kurulmuş olan Erzurum'un ilk devreleri hakkında bilgi yoktur. 502-503'te İranlılar'ın eline geçtiği, 504'te Bizanslılar tarafından tekrar geri alındığı bilinen şehir, Hz. Osman zamanında Habîb b. Mesleme kumandasındaki kuvvetlerce 653'te zaptedildi. Fetihden sonra Erzurum'u bir üs olarak kullanan müslümanlar buradan kuzey ve doğu istikametine akınlar düzenlediler. Şehir 686'te

da Bizanslılar'ın eline geçtiyse de 700'de geri alındı. Bizans ordusunun 751'deki kuşatmasına karşı büyük direnme gösteren Erzurum, şehirdeki Ermeniler'in yardımı ile 753'te yeniden Bizanslılar tarafından ele geçirildi. Bizans ordusu kumandanı Ermeni asıllı Kusan şehri yağmaladığı gibi halkın bir kısmını katletti, bir kısmını da esir aldı. Ardından Halife Mansûr bir ordu gönderip şehri kurtardı (756). Halife Mehdî-Billâh zamanında Erzurum'a Türk birlikleri yerleştirildi. Ancak daha sonra şehrin tekrar Bizans'ın eline geçtiği (948), Hamdânîler tarafından geri alındığı ve ertesi yıl tekrar Bizans İmparatorluğu'nun idaresine girdiği (Rebûlevvel 338/Ağustos - Eylül 949) anlaşılmaktadır. İbn Havkal, Kâlîkalâ'nın Rum ülkesinde (Anadolu) Azerbaycan, Cibâl, Rey ve civarındaki halkın gazâ merkezi olan büyük bir uç şehri olduğunu kaydeder (*Şâretü'l-arz*, s. 343).

Selçuklu tarihçisi Azîmî ile (*Târîh*, s. 6) bazı Bizans tarihçileri Erzen'le Kâlîkalâ'nın 1048 yılında, bazı Ermeni tarihçileri ise 1049'da İbrâhim Yinal ve Kutalmış tarafından ele geçirildiğini belirtirler (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 20; İA, IV, 348). Daha sonra tekrar Bizans hâkimiyetine geçen şehir, Bizans ordusunun Malazgirt'te yenilmesinin (1071) ardından kısa bir süre için Bizans'ın Gürcü asıllı generallerinden Gregorios Bakurian'ın idaresine girmişti.

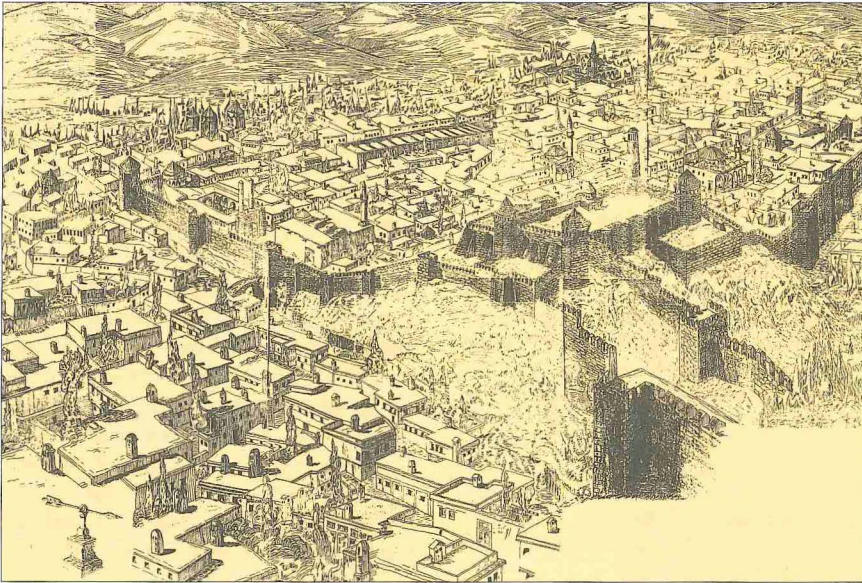
Ancak Sultan Alparslan zaferden sonra Erzurum'un çevresini Emîr Saltuk'a iktâ olarak vermiş ve onun aynı yıl (1071) Erzurum'u fethetmesiyle şehirde Türk hâkimiyeti kesin olarak başlamış, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Saltuklular Beyliği'nin temelleri atılmıştır (Turan, s. 3). Mükrimin Halil Yinanç ise Erzurum'un fethinin çeşitli sebeplerle geciktiğini ve bunun ancak Sultan Melikşah zamanında 1080 yılında gerçekleştiğini, Saltuklular'ın da bu tarihte kurulduğunu söyler (İA, IV, 348-349). Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından (1157) sonra bu beylik Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandı. II. Süleyman Şah Saltukoğulları Beyliği'ni ortadan kaldırarak Erzurum'u kardeşi Muğisüddin Tuğrul Şah'a iktâ etti (1202). I. Alâeddin Keykubad meşhur kumandanlarından Mübârizüddin Çavlı'yı Erzurum'a subaşı tayin ederek yaklaştırmakta olan Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim etti ve gerekli tedbirleri aldı.

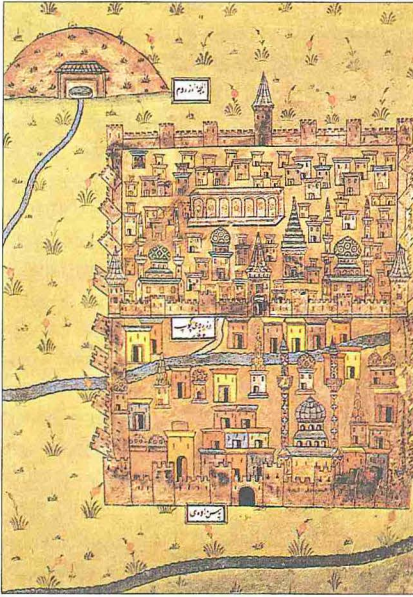
Erzurum 1242'de Moğol ordusu kumandanı Baycu Noyan tarafından tahrip edildi ve halkının çoğu kılıçtan geçirildi. Anadolu Selçuklu Devleti Köseadağ yenilgisinin (1243) ardından Moğollar'ın hâkimiyetini tanıyınca şehir bundan etkilendi. Anadolu'ya çeşitli vesilelerle akınlar düzenleyen Moğol ordularının uğrak yeri olması yüzünden çok zarar gördü. Halk başka yerlere göç etti. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1308)

sonra İlhanlılar'a bağlandıysa da bu devletin parçalanmasının (1335) ardından en karışık dönemini yaşadı. İlhanlılar'ın bıraktığı boşluktan faydalanmak isteyen birtakım nüfuzlu beyler Erzurum ve çevresini mücadele sahası haline getirdiler. Bilhassa Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadeleleri sırasında büyük tahribata uğrayan şehir daha sonra Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Togay'ın eline geçti (1336). Emîr Çoban'ın torunu Şeyh Hasan 1340'ta Erzurum'a gelerek Togaylılar'ı şehirden uzaklaştırdı. Burada kaldığı bir ay boyunca müsâdere ve tahribatta bulundu. Erzurum 1360'ta Eretnaoğulları'nın ve onların Erzincan valisi olan Mutahharten'in nüfuzu altına girdi. 1385'te Karakoyunlular'ın eline geçen şehir, 1387'de bütün Doğu Anadolu ile birlikte Timur ordularınca istilâ edildi. Şehri tahrip eden ve halkın büyük kısmını katleden Timur 1400 ve 1402'de iki defa daha buraya geldi. Ankara Savaşı'ndan dönerken şehrin idaresini tekrar Mutahharten'e verdi (1403). Mutahharten'in ölümünden sonra Yüsuf Ali adında bir Türkmen'i buraya kumandan tayin etti. Timur 1405'te ölünce Erzurum'da Karakoyunlular'la Akkoyunlular arasındaki mücadele yeniden alevlendi. Bu iki Türkmen beyliği arasında 1435'te Karaz civarında cereyan eden kanlı savaşı Karakoyunlular kazandı. Akkoyunlular'ı destekleyen Timurlular Karakoyunlular'ı uzaklaştırarak Erzurum'a bir kere daha hâkim oldular. Ancak fazla kalmayıp çekilmelerinden sonra Karakoyunlular burayı zaptettiler (1436). Nihayet Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Karakoyunlu Beyliği'ne son vererek şehri ele geçirdi (1467).

Uzun Hasan'ın Erzurum üzerinde büyük etkisi oldu. Onun tarafından konulan ve halk arasında "Hasan Padişah Kanunu" olarak bilinen kanunnâme Osmanlı fethinden sonra da bir süre yürürlükte kaldı. Otuz beş yıl Akkoyunlu yönetiminde bulunan şehir 1480-1490 yıllarında Safevî propagandalarından bir hayli etkilendi. Safevî Hükümdarı Şah İsmâil Akkoyunlu Beyliği'ni ortadan kaldırarak Erzurum'a hâkim oldu (1502). Şehri tahrip ettiği gibi halkı Şiîliğe zorladığından Sünnî halk başka yerlere göç etti ve bu yüzden şehir ıssızlaştı. Safevîler üzerine yürüyen Yavuz Sultan Selim Çaldıran'a gidip gelirken Erzurum'un çok yakınında konakladığı halde rivayete göre âdeti baykuş yuvası haline gelmiş olan kaleyi görmemek için şehre girmede.

XVIII. yüzyılda Erzurum'u gösteren Mahmut Akok tarafından hazırlanmış rekonstrüksiyon

Erzurum'un XVI. yüzyıldaki durumunu gösteren bir minyatür (Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâkeyn*, IÜ Ktp., nr. 5964, vr. 23*)

Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Osmanlı yönetimine girdiği ve civarı ele geçirildiği halde Erzurum'un tam anlamıyla zaptı bölgedeki İran nüfuzunun tamamen kırılmasına kadar gecikti. Bu sırada Erzurum'un kimin elinde bulunduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği fetihnâmeden şehrin Sevindik Han adında birinin hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın istediği zahireyi göndermemesinden bu zatın daha sonra İran'a meylettiği tahmin edilmektedir. Erzurum'un ancak Mısır seferinden sonra 1518-1519 tarihleri arasında Osmanlı yönetimine dahil edildiği sanılmaktadır. Nitekim bölgenin 1520-1530 yıllarında yapılan tahrirlerinin genel sonuçlarını içine alan *Karaman Rum Vilâyeti Tahrir Defteri*'nde Erzurum Osmanlı sınırları içinde gösterilmektedir (BA, TD, nr. 387, s. 867). Aynı tahrirden anlaşıldığına göre şehir harap ve boş olduğundan padişah hasılatı içine alınmıştır.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde yeniden imar edilen ve iskâna açılan Erzurum, İran üzerine yapılan seferler sırasında önemli bir askerî üs haline getirildi. Kanûnî İrâkeyn Seferi'ne çıkarken 5 Eylül 1534'te buraya geldi; 1554'te de Nahcivan seferi dönüşünde yirmi dört

gün kadar burada kaldı. Askerî önemi Erzurum'un gelişmesine yardımcı oldu; şehir Anadolu ve Karadeniz'den doğuya giden büyük askerî ve ticarî yolun üzerinde başlıca merkez olma karakterine yeniden kavuştu. Daha sonraki İran savaşları sırasında da Osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatın depolandığı başlıca ikmal ve hareket üssü olma özelliğini korudu. Şark seferi serdarı Lala Mustafa Paşa Erzurum'da iki kış geçirdi. Ondan sonra serdar olan Sinan, Ferhad ve Özdemiroğlu Osman paşalar da karargâhlarını burada kurdular. İran ile 1590'da yapılan antlaşma sonunda bölge geçici bir süre için emniyete kavuştu.

Ancak yine de bir serhad şehri olan Erzurum'un devamlı tehdit altında kalması, burada muhafaza için sürekli olarak fazla miktarda yeniçeri bulunmasını gerektirdi. İçkale'yi hâkimiyetlerine alan yeniçeriler şehirde bazı karışıklıklara yol açtılar. 1591'de şehir halkı ile yeniçeriler arasında olaylar meydana geldi ve durum İstanbul'un müdahalesini gerektirdi. Fakat bu mesele başka isyanların çıkmasına da zemin hazırladı. İran savaşları sırasında sayıları daha da artan yeniçeriler Erzurum halkına vergilerle baskı yapmaya başladılar. Yeniçerilerin zulüm ve yolsuzlukları halkın nefretini daha da arttırdı. Bu sırada Celâlî ayaklanmaları da Anadolu'yu kasıp kavurmaktaydı. Erzurum Celâlîler'in ve yeniçeri düşmanlarının başlıca merkezi haline geldi. Eski bir Celâlî olan Erzurum Beylerbeyi Abaza Paşa, II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesi üzerine onun kanını dava ederek Erzurum'daki yeniçerileri öldürttü ve büyük bir isyan başlattı (DİA, I, 11-12).

İran tehdidinin artması üzerine Revan Seferi'ne çıkan IV. Murad Erzurum'a da

uğrayarak bir hafta burada kaldı ve birtakım imar faaliyetlerini başlattı (Temmuz 1635). Savaşlar yüzünden tekrar Erzurum'a yerleştirilen yeniçeriler halk üzerindeki baskılarına yeniden başladılar. Bir taraftan bunların zulmü, diğer taraftan idarecilerin yüklediği kanunsuz vergiler halkın merkeze başvurmasına yol açtı. IV. Mehmed'e gönderdikleri bir arzuhalde haksız olarak kendilerinden toplanan vergilerin hafifletilmesini, bu yapılmadığı takdirde şehri terkedeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine haksız uygulamaların yasaklandığına dair gönderilen fermanın bir sûreti, Lala Mustafa Paşa Camii son cemaat yerinin sağındaki mihrap üzerine yazdırıldı (1 Muharrem 1081/21 Mayıs 1670).

Bu tür adalet fermanlarına rağmen Erzurum'da kanunsuzluğun önü alınamadı. XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki İran savaşları Erzurum'un stratejik önemini yeniden ön plana çıkardı. Bu savaşlar sırasında Ruslar da ilk defa Güney Kafkasya'da Osmanlılar'a rakip olarak ortaya çıkmışlardı. Devlet İran ve Rusya'ya karşı Erzurum'u güçlendirmek için birtakım tedbirler aldıysa da başarı sağlanamadı. Bölgede ortaya çıkan bazı nüfuzlu kişiler ve beylerbeyiliği rüşvetle ele geçiren valiler bunların uygulanmasını devamlı şekilde önlediler. Bu arada III. Selim, Nizâm-ı Cedîd ordusunun masraflarını karşılamak üzere Erzurum'un bazı gelirlerini irâd-ı cedîd hazinesine bağlamıştı. Fakat halk asayişsizlik yüzünden göç ettiği için vergiler toplanamıyordu. Ayrıca padişahın eyaletlerle ilgili kararına karşı çıkan Erzurum Valisi Gürcü Osman Paşa 1803 yılında isyan etmiş, üzerine gönderilen kuvvetler isyanı bastırmıştı.

XIX. yüzyılda şehrin askerî önemi daha da arttı. Ancak bu sıradaki askerî du-

Erzurum'un XVIII. yüzyıldaki durumunu gösteren bir gravür (M. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Amsterdam 1718, I, 111)

rum çok zayıftı. Bir savaş çıktığı takdirde şehri savunacak yeterli asker mevcut değildi. Yeniçeriler ise askerliklerini unutmuslar, çiftçilikle uğraşıyorlardı. Bu durumdan faydalanmak isteyen İran 30.000 kişilik bir ordu ile Erzurum üzerine yürüdü. Fakat orduda çıkan kolera salgını yüzünden barış istemek zorunda kaldı. 28 Temmuz 1823'te imzalanan Erzurum Antlaşması ile savaş son buldu ve İran aldığı yerleri geri verdi. İran saldırısı, Erzurum'da Müftü Sâlih Vak'ası olarak bilinen ve İran yanlısı bir grubun teşvikiyle ortaya çıkan olaylara yol açtı; ancak çıkan karışıklıklar bastırıldı, asayiş yeniden sağlandı. Ayrıca Galib Paşa'nın valiliği sırasında yeniçeri teşkilâtı herhangi bir olay çıkmaksızın kaldırıldı. Fakat askerî bakımdan oldukça zayıflayan şehir Ruslar'ın tehdidi altına girdi. General Paskevic kumandasındaki Rus ordusu 8 Temmuz 1829 günü Ermeniler'in gösterileri arasında şehre girdi. Erzurum Osmanlı yönetimine geçtikten sonra ilk defa istilâya uğramış oluyordu. Ruslar bu rayı harekât üssü haline getirmeye çalışırken imzalanan Edirne Antlaşması gereğince şehri geri vermek zorunda kaldılar (14 Eylül 1829). Üç aylık Rus işgali Erzurum'a büyük zararlar verdi. Müslüman halkın bir kısmı başka yerlere göç ettiği gibi Ruslar çekilirken çoğu sanat erbabı olan Ermeniler'i de birlikte götürdüler. Şehri yağmalayan ve pek çok nâdide sanat eserini de beraberlerinde götüran Ruslar, İçkale'yi tahkim etmek üzere taş ihtiyacını gidermek için birtakım cami, türbe ve binaları da yıktılar.

Edirne Antlaşması ile Gürcistan üzerindeki hâkimiyeti tanınan Rusya'ya karşı yegâne savunma hattını oluşturan Erzurum'un önemi daha da arttı. Bölgeyi iyi tanıyan Esad Muhlis Paşa, vezirlik rütbesiyle birlikte fevkalâde zamanlarda Erzurum valilerine verilen şark seraserkerliği unvanı da eklenerek Erzurum beylerbeyiliğine tayin edildi (1830). Altı yıl bu görevde kalan Esad Muhlis Paşa'nın gayretleriyle Erzurum'un yeniden imarı ve kalenin tahkimi gerçekleştirildi. 1839'da ilân edilen Tanzimat'ın uygulanması da şehirde karışıklıklara yol açtı. İlk altı yıl uygulanmayan bu yeni nizamın 1845'te tatbikine başlanınca özellikle malî konular ve vergiler dolayısıyla çeşitli ayaklanmalar meydana geldi. Hükûmet karışıklıkları bastırmak ve Tanzimat'ın uygulanmasını sağlamak için Esad Muhlis Paşa'yı ikinci defa Erzurum valiliğine tayin etti (1845). Esad Muhlis Paşa'nın

bu ikinci valiliği sırasında Erzurum bir taraftan Tanzimat'ın uygulanmasından doğan karışıklıkları yaşarken diğer taraftan Osmanlı Devleti ile İran arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için 1843'te başlayan konferansa ev sahipliği yapıyordu. Bu sırada İran delegelerinin sebep olduğu bir ayaklanma paşayı uzun süre meşgul etti. Bundan başka Erzurum'un nüfuzlu ailelerinden Cennetâdeler'in yol açtığı karışıklıklarla da uğraşmak zorunda kaldı. Nihayet Esad Muhlis Paşa, yabancıların faaliyetleri konusunda almış olduğu tedbirlerden rahatsız olan Rusya ve İngiltere'nin baskıları yüzünden azledildi (1846).

1856 tarihli ıslahat fermanı hükümlerinin uygulanmasının da birtakım olaylara yol açtığı Erzurum'da büyük bir zelele felâketi vuku buldu (3 Haziran 1859). Toplam 600 kişinin hayatını kaybettiği zelzelede 1462 ev, 867 dükkân tamamen yıkıldı. 1200'den fazla ev oturulamayacak hale geldi. Yirmi altı cami ve mescidle altmış medrese ve mektep, altmış iki han ve hamam ya tamamen ya da kısmen tahrip oldu (BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 629, 650). Erzurum'da ilk köklü tedbirlere 1864'ten sonra girişildi. Bu tarihte ilk defa telgraf hattı çekildiği gibi çevreyle irtibatı sağlayan yollar yapıldı. Bunun hemen ardından Erzurum yeniden Rus tehdidiyle karşı karşıya geldi. 93 Harbi'nin çıkmasından sonra Ruslar Anadolu'nun kilidi sayılan Erzurum'u ele geçirmek için harekete geçtiler. 25.000 kişiye inen ordusu ile Erzurum Kalesi'ne çekilmek zorunda kalan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Ruslar'ın 5 Kasım 1877'de yaptıkları teslim teklifini kabul etmeyerek mücadeleye hazırlandı. Başta Nene Hatun olmak üzere, Erzurum halkının büyük desteğiyle 8-9 Kasım gecesi Aziziye ve Mecidiye tabyalarında Ruslar'a karşı büyük bir zafer kazanıldı. Savaşla alınamayan şehir 31 Ocak 1878'deki Edirne Mütarekesi ile Ruslar'a teslim edildiyse de 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile boşaltıldı. Antlaşma gereğince Ruslar elviye-i selâseyi (Kars, Ardahan ve Batum) aldıkları için Rus sınırı Erzurum'un 100 km. yakınına getirilmiş oldu. Antlaşmaya doğu vilâyetlerinde Ermeniler lehine ıslahat yapılmasına dair hüküm konulması da Erzurum için felâketli günlerin başlangıcı oldu.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen büyük devletlerin siyasetlerine alet olarak Erzurum'u da içine alan

muhtar bir Ermeni devleti kurma hayaline kapıldılar. 1880'lerden itibaren dış destekli tedhiş faaliyetlerine başladılar. 20 Haziran 1890'da Ermeni Sanasaryan Mektebi'nde silâh araması yapan zabıta karşı ateş açılması şehirde büyük bir kargaşaya yol açtı. Bu durum daha sonraki dönemlerde tirmanarak sürdü. Ayrıca Erzurum, Ermeni komitacılarının olduğu kadar II. Abdülhamid muhaliflerinin de toplandığı bir yer oldu. Bunların hükûmet aleyhine faaliyette bulunmaları üzerine Erzurum'da yeni karışıklıklar çıktı. Büyük bir ayaklanma için hem İttihat ve Terakkî Cemiyeti hem de Adem-i Merkezîyet Cemiyeti faaliyet içine girdiler. Ermeniler'in de desteğiyle hükûmete karşı kuvvetli bir muhalif cephe oluştu. Hükûmetin 4 Ağustos 1903'te çıkardığı hayvanat ve şahsî vergi kanununun halk arasında meydana getirdiği hoşnutsuzluk bu cemiyetlerin de rolü ile isyana dönüştü (15 Mart 1906). Bir yıl sonra 20 Mart 1907'de bazı malî düzenlemeler yapılarak isyan bastırılmaya çalışıldıysa da olayların ardı arkası ksilmedi. Sonunda Abdülvehhâb Paşa'nın valiliğe getirilmesinden (10 Ekim 1907) az sonra isyan hareketi askerî birliklerce bastırıldı, âsiler 25 Kasım 1907'de mahkemeye sevk edilerek çeşitli cezalara çarptırıldılar. Bazı yazarlarca, Abdülhamid yönetimine karşı ilk baş kaldırış ve II. Meşrutiyet'i ilân teşebbüslerinin başlangıcı sayılan (Mehmed Nusret, s. 57-71) bu hareket Erzurum'u sarstığı gibi Jön Türkler'in takip ettiği yanlış politikalar yüzünden burası Ermeni tedhiş örgütlerinin merkezi haline geldi. Taşnak-sutyun adlı Ermeni tedhiş örgütü merkezini Erzurum'a nakletti ve I. Dünya Savaşı'ndan önce genel kongresini de burada yaptı. Kongrede alınan gizli karara göre Ermeniler, harp başladıktan sonra Ruslar'a yardım ettiler. Osmanlı hükûmeti çıkardığı tehcir kanunu gereği, harp sırasında Ruslar'la iş birliği yapan Ermeniler'i Temmuz 1915'ten itibaren Erzurum dışına göç ettirmeye başladı. Ancak Ruslar savaşın başından itibaren başlıca hedef seçtikleri Erzurum'a Ermeniler'in de yardımıyla 16 Şubat 1916'da girdiler. Üçüncü defa Rus işgaline uğrayan Erzurum'un müslüman halkı ordu ile birlikte çekilerek Anadolu içlerine göç etti. Onlardan boşalan yerlere Rusya'dan getirilen Ermeniler yerleştirildi.

Rusya'da 1917'de çıkan ihtilâl Erzurum için kurtuluşun başlangıcı oldu. Ruslar bir plan dahilinde Doğu Anadolu'dan

çekildikleri halde Ermeniler çeteler oluşturarak Erzurum ve çevresinde silahlı faaliyetlerini sürdürdüler. Bilhassa Rus ordusu kumandanlarından Ermeni komitacı Antranik'in yönettiği çete Erzurum şehrinde büyük katliama girişti. Müslümanlar toplu halde imha edildikleri gibi şehir de yakılıp yıkıldı, âdeta ıssız bir köy haline geldi. Nihayet Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk birlikleri harekete geçerek 12 Mart 1918'de Erzurum'u Ermeniler'den kurtardılar. Şehirde yeniden düzen kurulunca başka yerlere göç etmiş olan Erzurumlular yavaş yavaş geri döndüler.

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) Erzurum'da Ermeni meselesini tekrar gündeme getirdi. Mütarekenin 24. maddesi, herhangi bir karışıklık çıkması halinde Erzurum'un da dahil olduğu altı vilâyette İtilâf devletlerine işgal hakkı tanıyordu. Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurulması tehlikesi karşısında şehirde aydınlar tarafından İstihlâs-ı Vatan adıyla gizli bir cemiyet kuruldu. Kasım 1918'de tesis edilen Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliyye Cemiyeti'nin Mart 1919'da Erzurum şubesi açıldı. İstihlâs-ı Vatan cemiyetine son verilerek üyeleri bu yeni cemiyette görev aldılar. 13 Mart 1919'da XV. Kolordu kumandanlığına getirilen Kâzım Karabekir Paşa'nın 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelmesinden sonra cemiyet çalışmalarını hızlandırdı. Bu sırada 3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa III. Ordu müfettişi olarak Erzurum'a geldi. Hazırlanan kongre ile (bk. ERZURUM KONGRESİ) Erzurum yeni millî devletin kuruluşunda önemli bir rol oynadı.

Ekonomi, Nüfus, Fizikî ve Kültürel Yapı. Ortaçağ boyunca önemli ve kalabalık bir merkez özelliği taşıyan Erzurum bu durumunu uzun süre devam ettirmiştir. Çeşitli milletlerin idareleri altında gelişen ve büyüyen şehir müstahkem bir kale olarak Ortaçağ İslâm müelliflerinin ilgisini çekmiştir. XII ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun en önemli ve mâmur şehirlerinden biri haline gelen Erzurum, XIV. yüzyılda Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi sırasında tahrip edildi. Nitekim 1336-1337'de burayı gören İbn Battûta şehrin çok geniş olduğunu, ancak büyük kısmının Türkmenler arasında çıkan karışıklıklar yüzünden harap bir halde bulunduğunu belirtir (*er-Rihle*, s. 298). XV. yüzyıl başlarında Timur'un sarayına giderken Erzurum'a uğrayan İspanyol seyyahı ve elçisi Clavijo ise buranın ku-

leli surlarla çevrili, iç kaleye sahip bir belde olduğunu, önceleri çok büyük ve geniş iken şu andaki nüfusunun fazla kalabalık olmadığını, içinde az miktarda Ermeni bulunduğunu yazar (*Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 103). Erzurum'un bu tarihten sonra fizikî durum ve nüfus yönünden gittikçe gerilemeye başladığı anlaşılmaktadır. Osmanlı hâkimiyetine girişi sırasında da bu harap durumunu koruyordu. Şehir, esaslı bir şekilde imar hareketini Kanûnî Sultan Süleyman'ın İran seferleri sırasında gördü. Nitekim Erzurum'un Osmanlı idaresine geçmesinden az sonra yapılan tahririne göre burası on iki mahalleden ibaret olup harap ve boş durumdaydı. Defterde mahalleleri Tebriz Kapısı, Erzincan Kapısı, Gez Kapısı, Melik Saltuk, Ahî Pîr Mehmed, Haydarîhâne, Edhem Şeyh, Babakulu, Kılıçoğlu, Hasan Basri, Ziyadoğlu ve Hasan Şeyh adlarıyla kaydedilmiştir (BA, TD, nr. 387, s. 868). Bunlardan dokuzunun zâviyelerin adıyla anılması, ileride yapılacak iskânın ne şekilde sağlandığının ve yönlendirildiğinin bir göstergesidir. Takip edilen bu iskân politikası sayesinde Erzurum yirmi yirmi beş yıl içinde giderek yeniden toparlanmaya başlamıştır.

Kanûnî Sultan Süleyman İrakeyn Seferi sırasında uğradığı Erzurum'un kalesini tamir ettirdiği gibi iskânı teşvik için bazı tedbirler de aldı. Şehrin harap ve terk edilmiş mülklerinin tapu karşılığında ellerinde bol para ve adamları bulunan aşiret beylerine satılmasını emretti. Erzurum'un ilk beylerbeyi Mehmed Han devlete 8000 akçe ödeyerek pek çok gayri menkulü satın aldı ve işler hale getirdi. Ondan sonra gelen Ferhad Paşa ve diğer yöneticiler de para ile çeşitli gayri menkulleri satın alarak imara yardımcı oldular (BA, TD, nr. 205, s. 18-19). Aynı şekilde kale muhafızlarıyla gönüllü erlerin de şehirde arsa satın almalarına ve kale içinde ev inşa etmelerine ilk defa burada izin verildi (Aydın, EFAD, I/1, s. 110). Bu arada İskân için bazı tarikat şeyhlerine de kolaylıklar sağlandı. 1540'ta halkın isteğiyle yürürlüğe konan Osmanlı kanunu bir kısım uygunsuz vergileri kaldırdı, bu durum Erzurum'un imar ve iskânını kolaylaştırdı ve halkın gelip şehre yerleşmesini hızlandırdı. Osmanlı fethinden beri ancak ova köylerinde görülen Ermeniler de tekrar şehre yerleşmeye başladılar (*a.g.e.*, s. 114).

Yerleşmenin henüz yeni başladığı devreye ait 1540 tarihli *Tahrir Defteri* iskâ-

nın alt yapısının hazırlanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu tahrir göre Erzurum'da yirmi yedi mahalle bulunuyordu. Bunlardan kale içindekiler Kân Kapısı, Mirza Mehmed Mescidi, Kırkçeşme, Sergerdan Tepesi, Erzincan Kapısı, Ahî Ayvad, Tabbağan, Yâkutiye, Karakilise, Tebriz Kapısı, Haydarîhâne, Câmî-i Kebîr, Mekeçoğlu, Hasan Şeyh Zâviyesi; kale dışındakiler de Melik Saltuk Zâviyesi, Edhem Şeyh, Şeyh Süle (Bula), Alacakilise, Mansûre, Sülûk, Babakulu Zâviyesi, Kalemoglu Zâviyesi, Hasan Basri Zâviyesi, Kılıç Derviş Zâviyesi, Abbas Derviş Zâviyesi, Mehdi Zâviyesi, Akşeyh Zâviyesi mahalleleriydi. Bu mahallelerden sadece altısı (Erzincan Kapısı, Tebriz Kapısı, Haydarîhâne, Hasan Basri Zâviyesi, Babakulu Zâviyesi, Kılıç Derviş Zâviyesi mahalleleri) bir önceki tahrirde mevcuttu; Gez Kapısı, Ziyadoğlu ve Ahî Pîr mahalleleri ise ortadan kalkmıştı. Dolayısıyla her iki tahrir arasında geçen yaklaşık on beş yirmi yıllık bir süre içinde yirmi yeni mahalle ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte bu mahalleleri dolduracak kadar nüfus hâlâ mevcut değildi. Sadece beş mahalleye dağılmış bulunan "hâne" kayıtlı vergi mükelleflerinin on üçü sipahizâde, beşi zînetkeş (kuyumcu) ve üçü seyyid olmak üzere yirmi bir kaddardı. Bunun dışında beş zâviye şeyhi ile beş kale muhafızının ve üç çiftlik işçisinin de isimleri kaydedilmişti. Ayrıca adları belirtilmeyen kırk üç görevli (imam, hatip, mütevellî vb.) daha bulunuyordu. Böylece 1540 tarihinde Erzurum'da kayıtlı nüfusun yetmiş yedi aile, yani 385 kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kalede bulunan 1600 civarındaki asker ve aileleriyle birlikte bu sayı 2000'e ulaşmaktadır. Bu nüfusun 1540-1555 yıllarında 2000-3000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (*a.g.e.*, s. 114).

Amasya Antlaşması'ndan (1555) sonra iskân daha da hızlandı; Ermeniler tekrar şehre döndükleri gibi ticarî faaliyet de arttı. 1591'de yapılan tahrir göre Erzurum'da 524 hâne bulunuyordu. 1540'a oranla yarım asırlık süre içinde vergi verenlerin sayısında büyük bir artış meydana gelmişti. Bu vergi mükelleflerinin 295'i müslüman, 229'u da gayri müslimdi. Buna göre sadece vergi veren nüfusun, 1475'i müslüman ve 1145'i gayri müslim olmak üzere toplam 2620 olduğu tahmin edilmektedir. Diğer görevlilerle birlikte bu sayı yaklaşık 5-6000'e ulaşmaktadır.

Erzurum XVII. yüzyılda fizikî durum ve nüfus yönünden gelişmesini sürdürdü. Şehir çok büyüdüğü zamanda doğudan batıya yaklaşık 7 kilometrelik bir sahayı içine almakta, asıl şehir çifte surlarla çevrili, gidiş geliş yönlerine göre adlandırılan dört kapı ile dışa açılmaktaydı. Nitekim 1640'larda burayı ziyaret eden ve şehirde yetmiş müslüman ve yedi Ermeni mahallesinin bulunduğunu kaydeden Evliya Çelebi batıda Erzincan, doğuda Tebriz veya Acem, kuzeyde Gürcü ve güneyde Harput kapılarının yer aldığını yazar. İçkale'de askerî birlikler, sur içinde müslüman, sur dışında varoş kesiminde genellikle gayri müslim evleri bulunuyordu. Kale içinde 1700, dışında 3000'den fazla çoğu tek katlı toprak damlı hâne vardı. Güney varoşu pazar mahalli dahil yedi mahalleden oluşuyor, Tebriz Kapısı varoşu Darağacı mahallesinden Gümüşlü Kümbet'e uzanıyor, gelişmiş olan Gürcü varoşunda birçok han, hamam, dükkân ve gümrük yer alıyordu. Erzincan Kapısı kısmı ile bütün bu varoşlarda çoğunlukla gayri müslimler oturduğu için burada on üç kadar kilise bulunuyor, yabancı devletlerin temsilcileri de yine bu kısımda ikamet ediyordu (*Seyahatnâme*, II, 213-214). Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara göre şeh-

rin bu tarihlerdeki toplam nüfusunun 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. XVIII. yüzyıl başlarında Tournefort'a göre şehirde 6000 Ermeni'ye karşılık 18.000 müslüman yaşıyordu. J. M. Kinneir, Erzurum'un XVIII. yüzyıl sonlarındaki nüfusunu 100.000, J. Saint Martin 1818'de 150.000 olarak verir. Ancak E. Smith ve H. G. O. Dwight, 1822'de Erzurum'da 4645 gayri müslim evine karşılık 11.733 müslüman evinin bulunduğunu belirtir ki buna göre 20-25.000 gayri müslime karşılık 60-65.000 müslüman nüfusun bulunduğu tahmin edilebilir. H. F. B. Lynch ve J. Brant 1827'de şehrin nüfusunun 130.000 civarında olduğunu belirtirler. Ayrıca Lynch, 16.378 ailenin yani 80-100.000 nüfusun müslüman Türk, 3950 ailenin yani 19-24.000 nüfusun da Ermeni olduğunu kaydeder.

1829'daki Rus işgali Erzurum'un nüfusunda azalmaya yol açtı. Özellikle Ermeniler'in büyük kısmı Ruslar'la birlikte şehri terkettiler. Nitekim J. Brant'a göre Erzurum'un 1835'teki nüfusu 15.000 civarına inmişti. Lynch'e göre ise aynı tarihte şehirde 15.000 müslümana karşılık sadece 120 Ermeni ailesi yaşamaktaydı. Osmanlı resmî kayıtlarına göre de Erzurum'dan 4230 hâne yani 21.150 Ermeni işgal sonrası Ruslar tarafından gö-

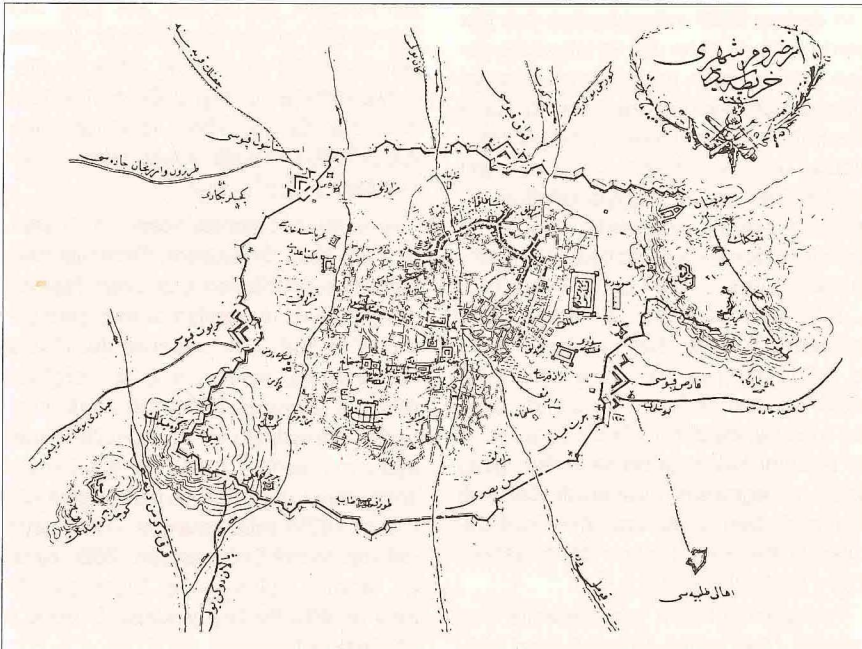
türülmüştü. Sadece fakirlerden 180 kişilik 114 hâne yerlerinde bırakılmıştı. Daha sonra 202 kişiden oluşan 139 hâne de geri gelmişti (Beydilli, s. 408).

Ch. Texier'in ziyareti sırasında 1839'da surları hâlâ ayakta olan ve etrafında hendekler bulunan Erzurum, bu ilk Rus istilasından sonra eski durumuna pek kavuşamadı. Kıtlık, pahalılık ve zelzele gibi tabii afetler ve kötü yönetim yüzünden nüfusu gittikçe azaldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfusu 20-30.000 olarak tahmin edilen şehir 93 Harbi'nde ikinci defa Rus istilasına uğrayınca yeni bir sarsıntı geçirdi. H. Tozer'e göre işgal sonrası nüfusu 20.000 civarındaydı. V. Cuinet'in 1890'da verdiği rakamlara göre ise toplam nüfus 38.906 idi. Bunun 26.564'ü müslüman, 10.919'u hristiyan, altısı yahudi ve 1417'si ecnebi ve İranlı olarak kaydedilmiştir. Lynch de 5-6000 kişiden oluşan askerî birlik hariç şehrin nüfusunun 40.000 civarında tahmin edildiğini, bunun 10.500'ünün Ermeni, 26.500'ünün müslüman Türk, 1400'ünün ecnebi ve İranlı, 500 kadarının da Rum olduğunu kaydetmektedir (*Armenia: Travels and Studies*, II, 207). *Kâmûsü'l-a'lâm*'da verilen rakamlar da buna yakındır.

Berlin Kongresi'nden sonra (1878) Anadolu'da başlayan Ermeni karışıklıkları esnasında Erzurum'un nüfusunda büyük değişimler oldu. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerinin hareketleri, Rus işgali ve Ermeni tehciri gibi sebeplerle şehrin gerek müslüman gerekse Ermeni nüfusunda önemli düşüşler meydana geldi. Bu karışık devrin sona ermesinin ardından şehir fizikî yapı ve nüfus yönünden yeniden toparlandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan sayımlar sırasında nüfusu 30.000'i geçmişti.

Çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Erzurum mevkii'nin askerî önemi dolayısıyla tarihi boyunca canlı bir ticaret merkezi özelliği kazanmıştı. Ortaçağ Bizans ve İslâm kaynaklarına göre Erzurum zengin, birçok milletten tüccarın bulunduğu, halı imalinin yaygın olarak yapıldığı bir şehir durumundaydı. XIV-XV. yüzyıllarda sarsılan şehir Osmanlı hâkimiyeti döneminde yeniden ticarî canlılığına kavuştu. Tokat yoluyla Bursa'ya ulaşan "İpek yolu" üzerinde bulunması önemini daha da arttırmıştır. Asya ülkelerinden getirilen ipek, deri, pirinç ve baharat gibi mallar Avrupa ülkelerine ve Osmanlı Devleti'nin batı bölgelerine burada pazarlandığı gibi Batı ülkelerinden

Erzurum'un 1320 r. (1904) tarihinde Erkâniharp Kaymakamı Kafkasyalı Fuad Bey tarafından çizilen haritası (Harp Akademileri Matbaası, Şubat 1982)

gelen hırdavat, kumaş gibi mâmul mallar da Asya ülkelerine buradan naklediliyordu. Malların şehre giriş çıkışlarında gümrük resmi alınır, demir ve bakır dışındaki malların geçişine izin verilir. Bu bakımdan Erzurum'un en önemli gelir kaynağı transit ticaretten alınan gümrük, nakliye ve depolama ücretleriydi. XVII. yüzyılda bir ara Erzurum Gümrüğü'nde görev yapan Evliya Çelebi'ye göre İstanbul ve İzmir'den sonra en işlek gümrük burası idi. Kalenin kuzey tarafındaki Gürcü Kapısı mevkiinde bulunan gümrüğün civarında çoğu kendi evlerinde oturan Arap, İranlı, Hintli ve hatta Uzakdoğulu tüccarlar bulunuyordu. Şehirde kervanların konaklamaları için yetmiş han, 800'den fazla dükkân ve dört kapılı bir bedesten vardı. Darphâne ise Erzincan Kapısı tarafında yer alıyordu (*Seyahatnâme*, II, 212).

XVIII. yüzyılda yeniden başlayan İran savaşları Erzurum'un transit ticaretten sağladığı gelirlerin düşmesine sebep oldu. Meselâ 1156 (1743) yılında masraflar düşüldükten sonra 100.837 buçuk kuruş olan Erzurum gümrük geliri ertesi yıl 81.126 kuruşa ve 1183'te de (1769-70) 42.106 kuruş 7 paraya düşmüştür. Aynı tarihte Erzurum Gümrüğü'nde faaliyet gösteren tüccar sayısı da doksan dördü müslüman olmak üzere 208 civarında idi.

XIX. yüzyılda Erzurum'un idarî düzeni değişirken malî teşkilâtı da değişti. Kars ve Ardahan gibi bazı komşu gümrükler Erzurum Gümrüğü'ne bağlandı. II. Mahmud tarafından Erzurum redif-i mansûre hazinesine aktarılan bu gümrük, bağlı gümrüklerle birlikte 1248 (1832-33) yılında 544.985 kuruş gelir getirmişti. Diğer bazı gelirlerle beraber bu rakam 569.868 kuruş olmuştu. Aynı kaynaklardan elde edilen gelir 1250'de (1834-35)

739.175 kuruş 42 akçeye, 1254 (1838) yılında ise 786.523 kuruşa ulaşmıştı (BA, MAD, nr. 8173, vr. 126; Cevdet-Mâliye, nr. 16199, 17886). Bu gelirlerin tamamı Erzurum'daki askerin maaş ve aylık masraflarına tahsis edilmişti.

Tanzimat'ın uygulanmasından sonra Erzurum'un gelirleri azalmaya başladı. Ayrıca 1830-1840 yıllarında Kafkaslar'a yerleşen Ruslar'ın XIX. yüzyıl sonlarına doğru Güney Kafkasya demiryollarını inşa etmeleri ve bilhassa Culfa-Batum hattı, Erzurum'un İran transit ticaretinden elde ettiği gelirleri büyük ölçüde etkiledi. Buna rağmen yine de en önemli gelir kaynağı gümrük gelirleriydi. Özellikle İngiliz mallarının taşınması başta geliyordu. 1842 yılında İran'a sevk edilmek üzere Trabzon Limanı'na indirilen balya ve sandık sayısı 32.000'e ulaşmıştı. Bunların maddî değeri 300.000 sterline varıyordu. 1898'de ise bu malların ağırlığı 5000 tona, ticarî değeri de 600.000 sterline ulaşmış bulunuyordu (Lynch, II, 205-206). Erzurum tüccarlarının depolanmasından ve nakliyatından büyük gelir sağladıkları bu transit malların yıllık ortalama miktarı 12-16 ton arasında değişiyordu. Bunun para değeri ise 20-25.000 frank civarında idi. Erzurum aynı zamanda yöredeki bölgelerin tarım ürünlerinin başlıca pazarı durumundaydı. Hububat başta gelen ziraî ve ticarî faaliyeti oluşturuyordu. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre kavun ve karpuzu ile patlıcan ve lahanası bol ve ucuzdu. Bu arada tütün üretimi ve pazarlanması da yapılıyor, arıcılıktan elde edilen balın bir kısmı Fransa'ya ihraç ediliyordu (Cuinet, I, 145-152). Temel endüstrisi silâh imalatına dayanıyordu. Bilhassa tüfekleri, tabancaları, kılıçları, çakmak ve kundakları ünlü idi. Siparişe göre en eski modelden en yeni modele kadar her cins silâh imal ediliyordu. Burada üretilen silâhlar 1867 Paris, 1873 Viyana ve 1876 Philadelphia milletlerarası fuarlarına katılarak dereceye girdi. Demir endüstrisine bağlı olarak demircilik, dökümcülük ve diğer kolları da gelişmişti. Tunçtan dökme mangal ve şamdanları meşhurdur. Ayrıca ziraata ait alet ve edevat imal ediliyordu. Sağlam ve zarif görünümlü mutfak eşyası yanında bıçakları da şöhret kazanmıştı. Demir ve bakır işlemeciliğinden başka kuyumculuk ve mücevhercilik oldukça ileri seviyede idi (*a.g.e.*, I, 175).

Erzurum'da önemli endüstri kollarından biri de mensucat sanayii ve halıcılık.

Özellikle halının ilk defa Araplar zamanında burada imal edildiği ve adını da bu şehirden (Kali) aldığı ileri sürülmektedir (İA, IV, 347). Hemen bütün sancak ve kazalarda dokumacılık ve halıcılık yapılmaktaydı. Kürkçülük ve terzilik de gelişmişti. Burada imal edilen kürklerin bir kısmı komşu ülkelere gönderiliyordu. Ayrıca saraçlık, ayakkabıcılık ve mobilyacılık gibi sanatlar icra ediliyordu.

Tarihi boyunca mâruz kaldığı istilâlar dolayısıyla şehrin kalesi ve diğer tarihî âbideleri büyük tahribata uğramıştır. Üç kat surdan bugün yalnız iç kale ile (hisar) dış surlara ait birkaç duvar parçası ve kapıların adları kalmıştır. Günümüzde de şehre hâkim olan içkale'de Paşa Sarayı, mahkeme ve hapishane bulunuyordu. Bizans yapısı olan kale Saltuklular, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde çeşitli zamanlarda tamir görmüştür. Erzurum'a Türk - İslâm karakterini kazandıran ve şehri âbidelerle donatan Saltuklular'dan kalma Tepsi Minare denilen ve geç devirde Saat Kulesi yapılan gözetleme kulesinin yine içkale'de bulunan Kale Mescidi ile birlikte XII. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır. Ayrıca bugünkü Ulucami ve Üç Kümbetler de Saltuklular'dan kalmadır. Saltukoğulları Beyliği'nin merkezi olan Erzurum'da bugün de bu adla anılan bir mahalle bulunmaktadır. Selçuklular ve İlhanlılar'dan pek az eser günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların içinde en önemlisi Çifte Minareli Medrese'dir. Hatuniye Medresesi de denilen bu yapı Anadolu'daki benzerlerinin en büyüğü sayılır. İlhanlılar'dan, 1310'da Hoca Cemâleddin Yâkut tarafından inşa edilen Yâkutiye Medresesi kalmıştır. Ahmediye (Dârülhadis) ve Sultâniye medreseleriyle Gümüşlü Kümbet de bu dönemden kalma eserlerdir. Osmanlı devri ya-

Erzurum'da Aziziye tabyalarından biri
(Nusret Çam fotoğraf arşivi)

Erzurum halkının 93 Harbi'nde gösterdiği kahramanlığı simgelemek üzere 1952 yılında dikilen Aziziye Anıtı

pıları arasında Mimar Sinan'ın eseri La-la Mustafa Paşa ile İbrâhim Paşa camileri başta gelmektedir. Evliya Çelebi'nin ziyareti sırasında şehirde yetmiş yedi cami ve mescid bulunuyordu. *Kâmûsü'l-a'lâm'a* göre XIX. yüzyıl sonlarında burada sekizi büyük olmak üzere otuz cami yer alıyordu.

Erzurum Eyaleti. Erzurum, tarihi boyunca idarî bakımından önemli bir bölge merkezi oldu. Osmanlı fethinden sonra harap ve boş olduğu için kısa bir süre "nefs-i Erzurum nahiyesi" olarak Rum beylerbeyiliğine tâbi Bayburt sancağı'nın Şogayn kazasına bağlandı. Kaza merkezi daha sonra Şogayn'dan Erzurum'a nakledildi. 1534'teki İrakeyn Seferi sırasında Erzurum beylerbeyiliği kurularak başına İran'dan iltica eden Dulkadirli Mehmed Han getirildi. Erzurum hâlâ harap olduğu için yeni beylerbeyiliğin merkez sancağı Bayburt idi ve beylerbeyi orada oturuyordu. Erzurum da beylerbeyiliğe bağlı bir sancak haline getirilerek Dünbüllü aşireti beylerinden Hacı Bey sancak beyi tayin edildi. Hacı Bey'in 1537 - 1538'de diğer bir sancağa nakledilmesinden sonra buraya başka bir sancak beyi gönderilmedi, bir süre alay beyilik halinde idare edildi. İran savaşlarının artması üzerine 1548'den itibaren beylerbeyilerin Erzurum'da oturmaları emredildi. Erzurum sancağı da merkez sancak haline getirildi.

Erzurum beylerbeyiliği, 1568-1574 yıllarına ait sancak listelerine göre yirmi sekiz sancaktan oluşuyordu. Bu sancaklar arasında Trabzon, Karahisarşarkî (Şarkîkarahisar, Şebinkarahisar), Kiğı, Pasin, İspir, Çemişkezek, Mazgird, Oltu, Batum, Mamrevan (Namran), Ardanuç, Tortum, Ardahan, Livane, Kars, Acara, Malazgirt yer alıyordu. 1578'e doğru sancak sayısı otuza yükselmisti. Ancak 1578-1590 Osmanlı-Safevî savaşları dolayısıyla yeni beylerbeyilikler kurulunca sancak sayısı azaldı. 1609'da Ayn Ali Efendi'nin listelerine göre Erzurum beylerbeyiliği, Paşa sancağı Erzurum olmak üzere Şarkîkarahisar, Kiğı, Hınıs, Yukarı Pasin, Malazgirt, Tekman, Kozancan (Kızuçan), İspir, Tortum, Mamrevan, Mecinkerd sancaklarından oluşuyordu. Eyalet bu durumunu uzun süre korudu. Bu sıralarda beylerbeyinin hassı 1.214.600 akçe ile Osmanlı eyaletleri arasında önde geliyordu. Ayrıca timarlı süvari bakımından Osmanlı eyaletleri içinde dördüncü sırada yer alıyordu. Timarlı süvari sayısı

tezkiireli ve tezkiresiz 5157, zeâmet sayısı ise 120 idi (Ayn Ali, s. 52-53).

Erzurum beylerbeyiliğinin önemi XVI. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı-Safevî mücadelesi sırasında oldukça arttı; bu önem XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha da belirginleşti. Erzurum eyaletini çevreleyen Kars, Çıldır, Van, Muş gibi eyaletler Erzurum beylerbeyinin nüfuzu altında bulunuyordu. Erzurum beylerbeyi bu eyalet valilerini azledebildiği gibi komşu ülkelerle antlaşma yapma yetkisine de sahipti. Merkezî otoritenin sarsıldığı dönemlerde bu sistemde bazı aksaklıklar ortaya çıktıysa da Erzurum valilerinin yetkilerinin artırılması suretiyle bunun önüne geçilmeye çalışıldı. II. Mahmud müşirlik teşkilâtını kurunca Erzurum da müşirlik statüsünü kazandı. İdarî, mülkî, malî ve askerî işlerin tek elde toplandığı bu sistem Erzurum'da 1836'da yürürlüğe konuldu. Şark seraskeri unvanı da verilen Esad Muhlis Paşa Erzurum müşirliğine tayin edildi. Erzurum müşirliği Erzurum, Erzincan, Hınıs, Kelkit, Malazgirt, Tortum, Şarkîkarahisar, İspir, Kuruçay, Pasin, Mamrevan, Kozancan, Kiğı, Mecinkerd sancaklarından oluşuyordu. Müstakil eyalet olan Kars, Çıldır, Van ile Muş sancağı da Erzurum müşirinin nüfuzu altında bulunuyordu. Bu yeni teşkilât, 1845'te Tanzimat'ın Erzurum'da uygulanmasına kadar sürdü. Müşirlere has yerine maaş bağlandı. Esad Muhlis Paşa'nın maaşı 15.000 kuruştı.

Erzurum'da Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte idarî taksimat da yeniden düzenlendi. Erzurum merkez sancak olmak üzere Çıldır, Kars, Beyazıt, Muş ve Van sancaklarından oluşan yeni eyaletin başında bulunan valinin yetkileri de sınırlandırıldı. Eyaletin malî işleri müstakil defterdara, askerî işleri Anadolu ordusu seraskerliğine bırakıldı. Yalnız mülkî görevleri kalan valie muayyen maaş bağlandı. Yetkileri kısılan valiler, yeni oluşturulan şehir meclislerine danışmadan hiçbir iş yapamayacaklardı. Tanzimat reformlarına karşı başlayan olayların bastırılabilmesi üzerine Van sancağı Muş sancağı ile birlikte Erzurum'dan ayrılarak Diyarbekir'e bağlandı (1264/1848). Bu durum 1266 (1849-50) yılına kadar sürdü. Bu tarihte Trabzon eyaletine bağlı bulunan Gümüşhane ve Ordu sancakları Erzurum eyaletine ilhak edildi. Bu iki sancak 1268'de (1851) tekrar Trabzon'a bağlandı. 1269'da (1852) Hakkâri eyaleti kurulunca buraya bağlanan Van sancağı 1272'de (1855) müs-

takil eyalet haline getirildi ve Hakkâri sancağı ona bağlandı. Muş sancağı da tekrar Erzurum'a ilhak edildi. 1272'den (1855) 1282'ye (1865) kadar devam eden bu yeni teşkilâta göre Erzurum eyaleti Erzurum, Çıldır, Kars, Beyazıt ve Muş sancaklarından oluşuyordu ve toplam kırk sekiz kazaya sahipti.

1864 tarihli vilâyet kanununa göre 1865'te yeniden düzenleme yapıldı ve Erzurum, sekiz sancak ve kırk sekiz kazadan oluşan bir vilâyet haline getirildi. Erzurum vilâyeti Erzurum, Çıldır, Muş, Kars, Şarkîkarahisar, Beyazıt, Erzincan ve Van-Hakkâri sancaklarından oluşuyordu. Şarkîkarahisar sancağı 1286'da (1869) Sivas'a bağlandı. 93 Harbi sonunda Erzurum vilâyetinin bir kısım toprakları Rusya'ya terk edildiği için idarî taksimat yeniden düzenlendi. 1299'da (1882) Erzurum vilâyeti Erzurum, Bayburt, Beyazıt ve Erzincan sancaklarından; 1317'de (1899) Erzurum, Erzincan ve Beyazıt sancaklarından oluşuyordu. 1914'te Erzincan Erzurum'dan ayrıldığı gibi 1925'te Beyazıt'ın da ayrılmasından sonra vilâyetin sınırları tekrar değişti. Cumhuriyet döneminde yapılan idarî düzenlemeden sonra Erzurum Aşkale, İspir, Tortum, Oltu, Pasinler (Hasankale), Hınıs, Tekman (Tatos) ve Karayazı olmak üzere dokuz kazadan oluşan bir vilâyet hâline getirildi.

Erzurum eyaletine ait nüfus kayıtları özellikle XIX. yüzyılda başlamaktadır. 1831'de bazı eyaletlerde uygulamaya konulan genel nüfus sayımının tatbik edilmediği Erzurum'da 1252'de (1836) sayım yapılmışsa da usulüne uygun hareket edilmediği için sonuçları yayımlanmamıştır. Bu tarihlerde Erzurum ve çevresinden pek çok gayri müslim tebaa Rusya'ya göç ettiği halde hâlâ eski kayıtlara göre cizye toplanması mevcut reâyânın şikâyetine yol açmış olduğundan 1258 (1842) yılında sadece gayri müslim erkek nüfusunun sayımı yapılmıştır. Sayım sırasında gayri müslimlerin oturduğu pek çok köy ve mahallenin boşalmış olduğu, yine de Erzurum sancağına bağlı dokuz kazada 13.556 gayri müslim erkek nüfusun yaşadığı ve eski kayıtlara göre 6000'den fazla gayri müslim erkek nüfusunun azaldığı ortaya çıktı (Küçük, TD, XXXI, s. 204-231). Bundan iki yıl sonra müslümanları da içine alan bir genel nüfus sayımı yapıldı (1844). Fakat halk yeni vergiler yükleneceği endişesiyle gerçekte nüfusu sakladığından sayım sonuçları yayımlanmadı. Bu sayım sonuçları-

nı yayımlayan Ubicini'ye göre Erzurum eyaletinin toplam nüfusu 100.000 civarında idi. Tanzimat'ın uygulanması sırasında yapılan ve sadece erkek nüfusun yazıldığı 1847 sayımına göre Erzurum sancağına bağlı on kazada (Erzurum, Bayburt, Tercan, Şiran, Erzincan, Pasin-i Ulyâ, İspir, Kiğı, Tortum ve Pasin-i Süflâ/Mecinkerd) 78.447 müslümana karşılık 27.182 gayri müslimin yaşadığı tesbit edildi. Erzurum merkez kazası ise elli üç mahalle ve 156 köyden oluşuyor, mahallelerden yirmi sekizinde gayri müslimler, yirmi beşinde müslümanlar, köylerin de 105'inde müslümanlar, elli birinde gayri müslimler oturuyor ve 18.458'i müslüman, 7848'i gayri müslim olmak üzere toplam 26.306 erkek nüfus bulunuyordu (Küçük, TED, sy. 7-8, s. 192-221).

Vilâyet kanununun uygulanmasından sonra Şarkikarahisar hariç diğer yedi sancağın toplam erkek nüfusu 450.000 civarında olup bunun 330.000'i müslüman, 120.000 kadarı da gayri müslimdi. Erzurum merkez kazasının ve ona bağlı 158 köyün toplam erkek nüfusu ise 20.386'sı müslüman ve 10.030'u gayri müslim olmak üzere 30.416 idi (Erzurum Vilâyeti Sahnâmesi [1288], s. 147-152). V. Cuinet'in verdiği bilgilere göre Erzurum vilâyetinin 1890'larda toplam nüfusu 645.602 kadardı (500.782'si müslüman, 134.967'si Ermeni, 3747'si diğer gayri müslimler, 6206'sı yabancı). Köylelikle birlikte Erzurum merkez kazasının nüfusu da 87.619 idi (60.097'si müslüman, 24.946'sı Ermeni, 538'i diğer gayri müslimler ve 2038'i yabancı). *Kâmûsü'l-a'lâm'a* göre ise Erzurum vilâyetinin toplam nüfusu 464.129'u müslüman, 109.835'i Ermeni ve geri kalanları da diğer gayri müslimler ve yabancılar olmak üzere 581.753'tü.

Erzurum eyaletinde 1287'den (1870) itibaren 1318'e (1900) kadar on beş *Sal-nâme* yayımlanmış ve ayrıca Anadolu'da ilk çıkan gazete de burada neşredilmiştir. 1283'te (1866) çıkan *Envâr-ı Şarkîyye* adlı bu gazete haftalık olup daha sonra bir yüzü Osmanlıca, diğer yüzü Ermenice olarak yayımlanmış, Cumhuriyet döneminde de *Erzurum* adını almıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, TD, nr. 183, tür.yer.; nr. 190, s. 4 vd., 69; nr. 197, s. 1-2, 69; nr. 199, s. 5-6; nr. 205, s. 15-20, 22-24, 30, 108-109; nr. 387, s. 867-872; BA, Cevdet-Maliye, nr. 10486, 15420, 16199, 17886, 17888, 22496; BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 7107, 9060, 10511, 12901, 13736; BA, Ali Emîrî-Kanûnî Sultan Süleyman, nr. 170; BA, KK, nr. 209, s. 56-60; nr. 215, s. 62; nr.

218, s. 6; BA, MAD, nr. 8149, vr. 50-52; nr. 8161, vr. 118; nr. 8173, vr. 126; BA, *Mesâil-i Mühimme, Erzurum Eyaletine Dair*, nr. 2331-2348; BA, *Erzurum Aynıyat Defteri*, nr. 829; BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 629, 650; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 266, 278, 282-283, 285-286, 292; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 128, 317, 324-326, 329; İbn Havkal, *Şâretü'l-arz*, s. 343; Azîmî, *Târîh* (Selçuklularla ilgili Bölümler: h. 430-538, trc. ve nşr. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 6; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 33-34; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), Beyrut 1410/1990, I, 181; IV, 339-340; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye*, s. 407-414; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 421, 551; Marco Polo, *Travels of Marco Polo* (trc. M. Komroff), New York, ts., s. 21; Müstevfî, *Nüzhethü'l-kulûb* (Strange), s. 97, 192, 209, 212, 218; Claviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 103; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 298; Selânikî, *Târîh* (İpsirli), bk. İndeks; Ayn Ali, *Kavânîr-i Âl-i Osmân*, s. 7, 23-24, 52-53; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 12, 422-429; a.mlf., *Fezleke*, II, 28, 32, 34, 52-53, 55, 170-171, 183; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 205-218; Osman, *Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân* (haz. Nihâl Atsız), İstanbul 1961, s. 15 vd.; J. P. de Tournefort, *A Voyage into the Levant*, London 1741, I, 258-276; III, 85-124, 219-236; J. M. Kinnier, *Journey through Asia Minor*, London 1818, s. 366 vd.; J. de Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818, s. 66-69; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Portus and Armenia*, London 1842, s. 178-182; E. Smith — H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia...*, London 1834, s. 59-82; Ch. Texier, *Description de l'Arménie, La Perse et la Mésopotamie*, Paris 1842, s. 68 vd.; R. Curzon, *Armenia: A Year at Erzerum*, London 1854; D. A. Ubicini, *Lettare Sulla Turchia*, Milano 1853, I, 51; H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s. 382-430; A. Puşkin, *Erzurum Yolculuğu* (trc. Zeki Baştımar), İstanbul, ts., s. 66-69; Cuinet, I, 130-243; *Erzurum Vilâyeti Sahnâmesi* (1287-1318); H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, London 1901, II, 198-224; Mehmed Nusret, *Târîhçe-i Erzurum, yahut Hemşehrilerine Armağan*, İstanbul 1338; Ahmed Muhtar, *1244-1245/1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, Ankara 1928, I, 32 vd., 56 vd., 214-217; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936; Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul 1939, s. 138-255; Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul 1942, tür.yer.; Barkan, *Kanunlar*, s. 62-72; Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 332, 336-443; Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları 1550-1603*, Ankara 1963, s. 26-28, 58, 145; *Erzurum İt Yıllığı*, Erzurum 1967; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 208-210, ayrıca bk. İndeks; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı, Kuruluş ve Genişleme Devri: 1535-1566* (doktora tezi, 1972), Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi; a.mlf., "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *EFAD*, I/1 (1970), s. 101-114; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*

Tarihi, İstanbul 1973, s. 3-17, 21-29; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 20; Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum* (doktora tezi, 1975), İÜ Ktp., nr. 12211; a.mlf., *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı: 1878-1897*, İstanbul 1984, bk. İndeks; a.mlf., "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 185-224; a.mlf., "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reâyâ Nüfusu", *TD*, XXXI (1977), s. 199-234; Hanım Kıvrak, *1183 (1769-1770) Tarihli Erzurum Gümrük Defteri* (mezuniyet tezi, 1979), İÜ Ktp., nr. 14549; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984, bk. İndeks; Abdülkerim Özyayın, "Saltuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 155-169; Muammer Demirel, *İkinci Meşrutîyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri: 1906-1907*, Ankara 1990; Enver Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992; S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (trc. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, s. 68, 226, 274-278, 294, 356; J. Brant, "A Journey Through a part of Armenia and Asia Minor", *JRGS*, VI (1836), s. 200 vd.; Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hahratı (1816-1862)", *TTK Belleten*, IV/16 (1940), s. 471-494; Ömer Nasuhi Bilmen, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, I/1 (1959), s. 6 vd.; Mithat Sertoğlu, "XVI. Yüzyılda Erzurum", *BTDD*, II/8 (1968), s. 76-80; M. C. Şahabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *TD*, XVII/22 (1967), s. 49-75; Marcel Bazin, "Erzurum: un centre régional en Turquie", *Revue Géographique de l'Est*, III-IV, Nancy 1969, s. 269-314; R. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Trabzon and Erzurum", *JMES*, VII/1 (1976), s. 21-57; A. L. Macfie, "Two Letters from Erzerum", *MES*, XXII/4 (1986), s. 571-575; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 365-434; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 829-832; Besim Darkot v.dğr., "Erzurum", *İA*, IV, 340-357; Halil İnalıcık, "Erzurum", *Eİ²* (İng.), II, 712; Mücteba İğürel, "Abaza Paşa", *DİA*, I, 11-12.

CEVDET KÜÇÜK

□ MİMARİ. Evler. Erzurum'un sert iklimi geleneksel ev mimarisini etkilemiştir. Kalın taş duvarlara sahip olan tarihî evler ahşap tavan ve toprak dam ile örtülüdür. Genellikle çift katlı planlanmışlardır; ancak fakir halkın yaşadığı tek katlı basit evlere de rastlanmaktadır. Çoğunun kapalı birer avlusu vardır ve esas yaşama mekânı olarak planlanan zemin katta ahır, tandır evi (mutfak), merek (saman deposu) gibi mekânlar bu avluya açılır. Tandır evi genellikle, "kırlangıç örtü" adıyla anılan bindirme ahşap hatırlarla oluşturulmuş kubbeyi (sahte kubbe) andırır bir örtü ile (tüteklik) örtülüdür. Bu mekân yemek pişirme dışında yemek yeme, dinlenme, yatma, erzak